

ŽILVINĖ GAIŽUTYTĖ-FILIPAVIČIENĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

KULTŪRINĖ ATMINTIS, KULTŪRINIS KAPITALAS IR VIZUALUMAS

Cultural Memory, Cultural Capital and Visuality

SUMMARY

This article deals with conception of cultural memory as cultural capital and the externalization and objectivation of cultural memory. It analyses the emplacement and embodiment of cultural memory and the places and objects that strengthen or weaken cultural memory and provoke forgetting. Studies of objectivated and externalized cultural memory and cultural heritage became relevant in the process of decolonisation and in the political, cultural and social movements related to the consolidation of new collective identities. Visuality is one of the key points in constructing associations with the past and expectations and conceptions of cultural heritage. Production and consumption of visuality and imaginery become an integral part of cultural heritage and cultural memory. Places of cultural memory are both visually (by making photos or videos) and physically consumed.

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjama kultūrinės atminties kaip kultūrinio kapitalo samprata, kultūrinės atminties raiška – eksternalizacija ir objektyvacija. Išsamiai aptariama, kaip kultūrinė atmintis įvietinama ir kokios vietos bei objektai stiprina kultūrinę atmintį, o kokios – priešingai, skatina jos eroziją ir veda į užmarštį. Atminties, įvietintos atminties ar kultūros paveldo tyrinėjimai tapo svarbūs vykstant dekolonizacijos procesams ir politiniams, kultūriniais bei visuomeniniams išsivadavimo judėjimams, susijusiems su naujų kolektyvinių tapatumų įtvirtinimu. Vizualumas tampa nepaprastai svarbus formuojant paveldo ir praeities patyrimą, asociacijas, lūkesčius ir sampratas. Vaizdinės produkcijos ir vaizdinijos kūrimas bei vartojimas tampa integralia kultūrinio paveldo ir kultūrinės atminties dalimi. Kultūrinės atminties vietos tampa ne tik vizualiai vartojamais reginiais (nufotografuojamos, nufilmuojamos), bet kartu ir tiesiogiai: pastatai, paminklai, šaltiniai ir literatūra, aplinka ilgainiui nusidėvi, nyksta, mažta.

RAKTAŽODŽIAI: kultūrinė atmintis, kultūrinis kapitalas, įkūnijimas, įvietinimas, įobjektinimas.

KEY WORDS: cultural memory, cultural capital, embodiment of memory, place of memory, objectivation.

KULTŪRINĖS ATMINTIES SAVITUMAS

Kolektyvinės atminties tyrinėjimai, kuriuos XX a. 3 deš. pradėjo prancūzų istorikas Maurice'as Halbwachsas veikalu *Les cadres sociaux de la mémoire* (*Socialinės atminties struktūros*, 1925), XX a. pabaigoje išsiplėtojo į atsikirą tarpdisciplininį kultūrinės atminties tyrimų lauką. Kultūrinė atmintis dažniausiai apibrėžiama kaip ilgalaikių kultūrinių prasmų, simbolių ir santykių visuma, kuri reiškiasi įvairiais materialiais pavidalais: atvaizdais, geografinėmis vietomis, simboliniais objektais ir kt.

Viena svarbiausių kultūrinės atminties ypatybių yra ilgalaikiškumas. Įtakingas tyrinėtojas Janas Assmannas, straipsnyje „Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory“ („Globalizacija, universalizmas ir kultūrinės atminties erozija“, 2010) išskirdamas tris pagrindinius kolektyvinės atminties aspektus, glaustai nubrėžia svarbiausius kultūrinės atminties ypatumus. Pirmiausia kolektyvinę atmintį sudaro ir komunikacinė atmintis, kuri, panašiai kaip individo sąmonė ar kalba, yra socializacijos ir komunikacijos proceso rezultatas. Ji yra sąlygiškai trumpalaikė – apima tris kartas, gyvuoja apie 80–100 metų. Antra, kultūrinė atmintis, kuri yra atminties *eksternalizacija* ir *objektyvacija*. Ji kartu yra ir individuali, ir komunikacinė, įgaunanti materialų pavidalą – tekstus, atvaizdus, ritualus, geografinius orientyrus ir kitas „atminties vietas“. Tai ilgalaikiškiausia atmintis, galinti apimti ir keletą tūkstantmečių, pavyzdžiui, Vakarų kultūroje Homero poemas ar Biblijos autorius, Rytų kultūrose Rigvedą, Budą ar kitas tradicijas. Ir galiausiai politinė at-

mintis, kuri savo eksternalizacija ir simboline prigimtimi panaši į kultūrinę, tačiau priklauso nuo ją įtvirtinančių politinių institucijų. Tuo tarpu kultūrinė atmintis gyvuoja šimtmečiais kaip sąveika nekontroliuojamų, savarankiškai organizuotų ir kartu kontroliuojamų institucijų, tačiau palyginti nepriklauso nuo politinės organizacijos. Politinė atmintis gyvuoja palaikoma institucijų, todėl ji gali trukti trumpai – 12 metų kaip nacių Vokietijoje ar keletą šimtmečių JAV ar Prancūzijos Respublikos atveju¹.

Kita svarbi kultūrinės atminties ypatybė yra ta, kad ji reiškiasi materialiu pavidalu arba per tarpininkus (*medium of memory*). Raštas, vaizdas, kūnas ar vietos laikomi atminties medijomis, kurių kiekvienas savaip atveria kultūrinę atmintį. Kūnas gali būti atminties talpykla, nes prisiminimo procesas ne vien neurologinis, bet ir somatinis, tad galima kalbėti apie trauminę kūno patirtį ir atmintį. Geografinės vietos dėl reikšmingų religinių, biografinių ar istorinių įvykių tampa atminties vietomis. Vieta, Aleidos Assmann teigimu, gali išsaugoti atmintį net užmaršties metu, vėliau būti vėl atrasta, atgaivinta, tačiau tai priklauso ir nuo kitų medijų². Paulas Connertonas taip pat pabrėžia, kad kultūrinės atminties palaikymas labiausiai priklauso nuo pastovios stabilios vietų sistemos ir nuo žmogaus kūno: prisiminimas yra netiesiogiai susijęs su žmogaus kūnu ir atminties veiksmai vyksta pačiame žmoguje³.

Kultūrinės atminties vietos yra archyvai ar muziejai, kuriuose saugoma senoji raštija ir šiuolaikinėmis vaizdo technologijomis sukaupti atminties įrašai. Indi-

vidualios vaizdo, garso ar audiovizualinės kūrimo praktikos (fotografavimas, filmavimas ar kt.), asmeninių archyvų kaupimas padeda konstruoti ir materializuoti naujas atminties formas. Dabartinį atminties įprasminimą lemia technologinė medijų kaita. Šiuolaikinės skaitmeninės technologijos keičia įprastą spaudos technologijoms atminties įrašymo kultūrą (ir paradigmą) ir esminiu elektroninio ir skaitmeninio įrašymo principu tampa nuolatinis atminties perrašymas ir pertvarkymas⁴. Kartu daugelis kultūrinės atminties tyrinėtojų pabrėžia, kad veikiant globalizacijos ir universalizacijos procesams, moderniose visuomenėse vyksta kultūrinės atminties erozija, plinta amnezija⁵, globali urbanizacija skatina kultūrinės atminties vietų nykimą⁶. Modernybę apibūdina užmarštis, „susijusi su procesais, kurie atskiria socialinį gyvenimą nuo vietos (vietovės) ir nuo žmoniškų dimensijų: nežmoniškas greitis, megapoliai, kurie tokie dideli ir

panašūs, kad darosi nebeįsimintini, vartotojiškumas, vartojimas, atsietas nuo darbo proceso, trumpalaikis miesto architektūros gyvavimas, apeinamų (išvaikščiojamų pėsčiomis) miestų išnykimas. Kitaip tariant, atminties vietas keičia užmarštis vietos.“⁷

Straipsnyje nagrinėjama kultūrinės atminties kaip kultūrinio kapitalo samprata, kultūrinės atminties raiška – jos eksternalizacija ir objektyvacija, aptariamas kultūrinės atminties įvietinimas analizuojant kultūros antropologijoje ir istorijoje įsitvirtinusias sąvokas *non-lieux*, *haut-lieux*, *lieux de memoire*. Nagrinėjant šiuolaikines technologines atminties įvaizdinimo galimybes, diskutuojama, ar šiuolaikinės medijos skatina kultūrinės atminties eroziją. Kartu nagrinėjant kultūrinės atminties vietas kaip kapitalą, keliamas klausimas, kaip šiuolaikinė vizualioji kultūra prisideda prie atminties vietų sklaidos ir kapitalo konvertavimo.

KULTŪRINĖ ATMINTIS KAIP KULTŪRINIS KAPITALAS

Kultūrinės atminties tyrimuose priklausomai nuo mąstymo tradicijų ir disciplinų pasitelkiamos įvairios tyrimo priemonės ir sąvokos, nusakančios ilgalaikės kultūrinės bei kolektyvinės istorinės atminties savitumą ir veikimą. Esama mokslininkų, kurie kultūrinę atmintį aiškina kaip tam tikrą kultūrinio kapitalo formą. Kultūros kaip tam tikro kapitalo idėja susijusi su marksistinės sociologijos tradicija. Ją XX a. 7–8 deš. suformulavo Pierre'as Bourdieu ir jo mokyklos sociologai. Šių tyrėjų darbuose kolektyvinės bei kultūrinės atminties problematika

nebuvo esminė. Jiems labiau rūpėjo aktualios visuomenės, sąmonės, mąstymo struktūrų kaitos ir pastovumo, t. y. kultūros reprodukcijos ir ilgalaikiškumo problema. Tačiau reikia priminti, jog Bourdieu sociologija išaugo iš diurkheimiškosios sociologijos, kuriai būdingas dėmesys mąstymo, žinojimo, sąmonės struktūroms, nuo kurių neatsiejama atminties problematika. Durkheimu rėmėsi ir vienas įtakingiausių XX a. pirmosios pusės kolektyvinės atminties tyrėjų Halbwachsas. Šiuolaikiniai įtakingiausi kultūrinės atminties tyrinėjimai remiasi iš-

torijos, antropologijos, kultūrologijos, literatūrologijos, psichologijos bei kitų disciplinų teorinėmis prieigomis.

Laikant kultūrinę atmintį tam tikra kultūrinio kapitalo forma ir aiškinantis dėl jos tinkamumo kultūrinės atminties tyrimuose, pirmiausia verta priminti tris pagrindines Bourdieu išskirtas kultūrinio kapitalo formas – įkūnytą, įobjektintą ir institucionalizuotą kultūrinį kapitalą⁸. Šios formos nevienodai pasiskirsto įvairiose visuomenės klasėse ir grupėse – vadinasi, ir kultūrinės atminties formos nevienodai pasiskirsto konkrečioje visuomenėje. Įkūnytu individo kultūriniu kapitalu vadinamos *habitus* forma įgytos ilgalaikės dispozicijos, jo kaupimui reikia laiko bei asmeninių investicijų, jo įgijimą varžo biologiniai veiksniai. Vadinasi, įkūnyto kultūrinio kapitalo savybės susijusios su konkreto asmens psichofizinėmis ypatybėmis – atmintimi, kūnu, savimone. Toks įkūnytas kapitalas yra nematerialus, jo negalima lengvai perduoti kitam asmeniui. Antroji kultūrinio kapitalo forma – tai įobjektintas kapitalas, kurį sudaro materialūs objektai: knygos, meno kūriniai, muzikos instrumentai ir kt. Nors šį kapitalą galima perduoti kitam panašiai kaip ekonominį, tačiau jis susijęs su įkūnytu kapitalu – kad šiuo kapitalu būtų galima pasinaudoti, reikalingos įkūnytos kultūrinės dispozicijos. Ir galiausiai kultūrinis kapitalas gyvuoja institucionalizuota forma – kaip įvertinimai, diplomai ir pan., jis, kaip ir ekonominis kapitalas, yra palyginti nepriklausomas nuo asmens.

Ši Bourdieu trinario kultūrinio kapitalo idėja atgarsį randa britų antropologo, įkūnytos kultūrinės atminties ir už-

maršties tyrinėtojo Paulo Connertono darbuose. Aptardamas Halbwachso bei kitų mokslininkų kolektyvinės atminties tyrimus bei remdamasis Marcelio Mausso kūno technika, *habitus* ir per kūno technikas pasireiškiančių esminių kultūrinių skirtumų idėja, Connertonas iškelia mintį apie autentišką įkūnytą kultūrinę atmintį⁹. Mokslininko manymu, gebėjimas atsimentis yra ne vien psichinės veiklos rezultatas. Žmogaus kūnas taip pat geba kaupti ir saugoti prisiminimus bei atlikti socialines užrašymo ir įkūnijimo praktikas. Fotografuodamas, filmuodamas, rašydamas, spausdindamas, piešdamas ir atlikdamas kitus „įrašymo“ veiksmus, jis išsaugo prisiminimus ir atkuria informaciją. Atminties įkūnijimo praktikomis galima vadinti fizinę veiklą – kalbėjimą, kūno judesius, muzikinius, vaidybinius pasirodymus, kurių metu stiprinama ir įtvirtinama atmintis žmogaus kūno technikoje ir kūniškoje sąmonėje. Kadangi, pasak Mausso, žmogaus kūniškasis *habitus* nusako ne iš anksto apgalvotą, o automatišką, savaiminį kūno veikimą, įkūnyta, išsaugota ir perduodama kultūrinė atmintis gestuose, kalboje bei elgesio įpročiuose yra, Connertono manymu, gerojai autentiškesnė nei netiesioginė užrašyta atmintis.

Pirmiausia galima pažvelgti į įvairius memorialinius renginius ar paminėjimo ceremonijas, kurių dalyvių kūno technikoje matome įkūnytą kultūrinę atmintį. XX a. totalitarinėse valstybėse nacistinėje Vokietijoje ir Sovietų Sąjungoje valstybinės šventės ir minėjimai įgaudavo religinį pobūdį. Taip daryta siekiant įtvirtinti naujus minėtinius įvykius ar herojus,

susiejant juos su ilgalaikė kultūrinė atmintimi. Pavyzdžiui, Hitleris kai kurias krikščioniškojo kalendoriaus šventes perkėlė į nacistinės Vokietijos šventines ceremonijas. Imta minėti partijos įkūrimo datą, visuotinai švenčiama Hitlerio gimimo diena, rengiamos SS ir hitlerinio jaunimo šventės ir t. t. Panašiai pasirinktos švenčių datos ir Sovietų Sąjungoje. Minima partijos įkūrimo diena, Lenino gimimo diena, rengiamos demonstracijos, skirtos revoliucijų, sukilimų datoms paminėti. Visose šiose šventėse ar ceremonijose atsiskleidžia savitos jų dalyvių kūno technikos: laikysena, eisena, pasveikinimo ar pagerbimo būdas. Sovietmečiu jau ikimokyklinio ugdymo įstaigose diegta ir vėliau mokyklose įtvirtinama šiose viešose ceremonijose reikalinga kūno technika ir elgesio įpročiai: mokoma kariškos eisenos, žygiavimo greta, Lenino ir kitų vadų pagerbimo iškėlus sulenktą ranką ir t. t. Iškeliamas ir propaguojamas sovietinio žmogaus idealas – psichiškai ir fiziškai sveikas,

stiprus, tvirtas ir atletiškas kūnas, skatinami ir organizuojami masiniai sporto renginiai bei šventės. Šį idealą turėjo skleisti ir socrealistinis menas. Tačiau kartu ne tik Sovietų Sąjungoje, bet ir kitose komunistinio bloko šalyse matyti aiškus neatitikimas tarp skleidžiamo žmogaus kūno idealo ir tikrovės. Daugybė šių šalių gyventojų, kuriuos stengtasi izoliuoti, kentėjo nuo įvairių psichikos problemų, alkoholizmo, depresijos ar fizinės negalios.

Kita vertus, sovietmečiu Baltijos šalyse išlaikyti ikūnytą kultūrinę atmintį padėjo Dainų švenčių tradicija. Tradicinį liaudies šokį, dainavimą ir muzikavimą galima laikyti ir kūno technikomis, išsaugančiomis ir perduodančiomis kultūrinę atmintį, nepaisant diegiamo socialistinio turinio tautine forma. Periodiškai vykstantys masiniai susibūrimai skatino lietuvių, estų ir latvių bendrumo jausmą, tautinę savimonę, o šių trijų nepriklausomų valstybių atkūrimo procesas vadinamas „dainuojančia revoliucija“.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Jan Assmann, *Globalization, Universalism, and Erosion of Cultural Memory. Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Ed. By A. Assmann, S. Conrad. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2010, p. 122.
- ² Žr. Aleida Assman, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- ³ Žr. Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: University Press, 1989.
- ⁴ Žr. Aleida Assman, ten pat.

- ⁵ Žr. Jan Assmann, *Globalization, Universalism, and Erosion of Cultural Memory*. Paul Connerton, *How Modernity Forgets*. Cambridge: University Press, 2009.
- ⁶ Žr. Marc Augé, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso, 1995.
- ⁷ Paul Connerton, *How Modernity Forgets*, p. 5.
- ⁸ Pierre Bourdieu, *Les trois états du capital culturel. Actes de la recherche en sciences sociales*. Vol. 30, novembre 1979, *L'institution scolaire*, p. 3–6.
- ⁹ Žr. Paul Connerton, *How Societies Remember*.

B. d.